

Кыргыз тилинде кесиптин түрлөрүнө байланыштуу айтылып калган фразеологизмдер

Тилдин байлыгы элдин бүткүл тагдыры, тарыхы менен тыгыз байланышта. Ал эми тилдин тарыхын үйрөнүү ошол тилдеги сөздөрдүн, сөз тизмектеринин келип чыгышын билүүдөн башталат. Тилдин лексикалык каражаттарынын келип чыгуу тарыхына кайрылуу ошол тилдин өнүгүшүнүн белгилүү бир учурдагы абалын аныктоого мүмкүнчүлүк түзөт. Тилдик каражаттардын келип чыгуу тарыхын билүү менен адамдын тилге болгон кызыгуусу артып, кеп маданияты жөнүндөгү түшүнүгү кеңейип, күн санап өсүп жаткан тилге, кепке болгон талаптары канааттандырылат.

Кептин негизги каражаты болуп эсептелген сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, анын ичинде, сүйлөгөн кебибизге көркөмдүк татым кошуп, айтылуучу ойду так-таамай, образдуу, жеткиликтүү билдирүү үчүн колдонулган фразеологизмдердин келип чыгуу, айтылып калуу тарыхын иликтөө тил илиминдеги өзүнчө бир кызыктуу маселе болуп саналат.

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн тарыхы, келип чыгышы жөнүндөгү маселелерге көпчүлүк окумуштуулар иликтөө жүргүзүп келишкендиги белгилүү. Ал эми кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин табиятын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, кепте колдонулушун аныктоо, аны которуу маселелерине арналган илимий иликтөөлөр колго алынганы менен, алардын маанилик өзгөчөлүктөрүн, ал аркылуу пайда болуу булактарын таанып билүү кыргыз фразеологиясындагы орчундуу маселелерден болуп калууда. Анткени фразеологизмдердин маанилик касиети жөнөкөй сөздөргө караганда алда канча татаал көрүнүш. Алардын билдирген мааниси тутумундагы бир нече сөздөрдүн ар түрдүүчө жолдор менен айкалышынан келип чыгат. Натыйжада, фразеологизмдердин тутумундагы сөздөрдүн алгачкы лексикалык маанилери жалпы бир фразеологиялык мааниге айланып, анда кандайдыр бир түшүнүк гана берилбестен, анын элеси, образы кошо чагылдырылат. Ошондуктан фразеологизмдер айтылуучу ойду элестүү, образдуу түшүнүктөр менен туюндурат.

Демек, фразеологизмдердин маанилик өзгөчөлүктөрүн аныктоо анын жалпы фразеологиялык мааниси менен тутумундагы сөздөрүнүн алгачкы лексикалык маанисинин ортосундагы байланышка талдоо жүргүзүү аркылуу гана ишке ашат.

Эгерде фразеологизмдердин мааниси тутумундагы сөздөр менен эч бир байланышы жок, алардан келип чыккан эмес десек, анда фразеологизмдердин пайда болуу булактарын жокко чыгарган болор элек. Ошондуктан тутумундагы сөздөрдүн лексикалык маанилери фразеологиялык мааниге дал келбесе да, алар качандыр бир кездерде ошол фразеологизмдердин айтылып калышына негиз болгон болуш керек деген ойду белгилегибиз келет. Андай болбосо, тилибизде кеңири колдонулуп жүргөн фразеологизмдер жөн жерден эле айтылып калбаган чыгар. Ошондуктан бул макалада кыргыз тилиндеги айрым фразеологизмдердин пайда болуу жолдоруна иликтөө жүргүзүүгө аракет жасадык.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди пайда болуу жолдоруна карай бир нече топторго бөлүштүрүүгө боло тургандыгы жөнүндөгү айрым пикирлер тилчи окумуштуулар Ж.Осмонова, Р.Эгембердиевдер тарабынан белгиленген. Мындай пикирлерге таянсак, тилдеги фразеологизмдердин көпчүлүгү элибиз эзелтеден бери алектенип келе жаткан ар кандай өнөр, кесиптин түрлөрүнө байланыштуу айтылып калгандыгын байкоого болот.

1. Мал чарбачылыгына байланыштуу айтылып калган фразеологизмдер

Кыргыз эли эзелтеден эле малга жайлуу, тоолуу аймактарды жердеп, мал чарбачылыгы менен кесиптенип келишкендиги белгилүү. Өмүр бою мал менен тиричилик өткөргөн эл өз чарбачылыгындагы байкоолору, алган түшүнүктөрү аркылуу турмуштагы ар кандай көрүнүштөрдү, атоолорду сыпаттап айтуунун натыйжасында тилибизде көптөгөн фразеологизмдердин пайда болгондугу байкалат. Аларга адалдан түгү жок, ат кара тил болгондо, ак каптал, сөөк агаруу, ала жипти аттабоо, сары изине чөп салуу, жүнүн жейт, төөнүн куйругу жерге тийгенде, ат тезегин кургатпоо, куйрукту сыртка салуу, талпагын ташка жаюу, жүгөн үзмө, оозуна келгенин оттоо, сайга аркандоо, уйдун бөйрөгүндөй куранды, эт

менен челдин ортосунда, ак төөнүн карды жарылуу сыяктуу фразеологизмдерди кошууга болот.

Мындай фразеологизмдер көпчүлүк түрк тилдеринде орток колдонулгандыктан, алардын айтылуу себептери башка тилдердин материалдарынан да кездешет. Ал эми кыргыз тилинде кесипке байланыштуу айтылган фразеологизмдер жөнүндөгү маалыматтар Х.Карасаевдин, К.Сейдакматовдордун эмгектеринен кездешет.

Төмөндө тилибизде колдонулуп жүргөн айрым фразеологизмдердин калыптануу тарыхына кайрылып көрөлү. Элибизде: «Ат – адамдын канаты» деп, жылкыны жогору баалашкан. Көчкөндө, жол жүрүүдө унаа, этин, сүтүн тамак, терисин кийим, буюм-терим катары колдонушуп, тезегин да отун катары пайдаланышкан. Ошондуктан тилибиздеги көптөгөн фразеологизмдер жылкы багууга, анын мүнөзүнө, кылык-жоругуна байланыштуу айтылып калгандыгын байкоого болот.

Маселен, ат кара тил болгондо деген фразеологизм «жаз келип, көк чөп чыккан мезгил» деген маанини түшүндүрөт. Кыргыз эли күнүмдүк тиричилигинде атты көп пайдаланып, отко коердо ооздугун чыгарып, минип жөнөрдө кайра ооздукташкан. Жазында анын тили карарып калгандыгын байкашып, ушундан улам көк чөптүн узарып, мал тоюуга жарап калган мезгилин ушундай фразеологизм менен атап келишкен.

Ал эми ак каптал деген фразеологизм «жалкоо, кыйык» деген мааниде адамдарга карата айтылат. Анын тилибизде айтылып калышы да жылкыга байланыштуу болуп, жонунан ээр түшпөй, көп иштетилген аттын жанына адам жолотпой, кыйыктанган кылык-жоругуна байланыштуу иштен качкан адамдарга карата бул сөз тизмегин колдонушкан.

Сайга аркандоо фразеологизми «алдап кетүү, сызга отургузуу» маанисинде колдонулат. Анын айтылып калышы да ат багууга байланыштуу болуп, илгери уруулук чабыштар, уруулук күч алып турган мезгилде аттарды үйгө жакын, чөбү жок эле жерге аркандашып, аттар ачка калган. Ошондуктан мындай ачка калууну «куру кол калуу, алдоо» түшүнүгүнө ылайык колдонушкан.

Ал эми камчы салдырбаган деген фразеологизм жакшы аттын сапатына байланыштуу айтылып, «өтө илберинки, чыйрак, тын» деген мааниде колдонулат. Жүрүшү жакшы ат эч убакта камчы салдырбагандыктан, андай аттын кылык-жоругуна байланыштуу бул фразеологизм адамдардагы жакшы сапаттарды туюндуруп калган.

Тилибиздеги ат тезегин кургатпоо – «тез-тез каттоо», моюнга укурук түшүү – «жоошуу», ат соорусун салуу – «жактырбоо, араздашып калуу», сары изине чөп салуу – «артынан сая түшүү, куугунтукка алуу», ат тери кайтпоо – «убара болуу, эмгеги акталбоо» маанилерин билдирген көптөгөн фразеологизмдердин айтылышы да жылкы өстүрүүгө байланыштуу келип чыккандыгын белгилөөгө болот.

Кыргыз тилинде уй, кой жандыктарына байланыштуу айтылып калган фразеологизмдерди да кезиктирүүгө болот. Маселен, уйдун бөйрөгүндөй куранды деген сөз тизмеги «ар түрдүү адамдардан куралган топ, башы бирикпеген, ынтымаксыз эл» деген маанилерди билдирет. Бул сөз тизмеги уруучулук заманда майда уруулардын абалын түшүндүрүү үчүн колдонулуп, бара-бара уюмдаша албаган, ынтымагы жок адамдарга карата айтылышы уйдун бөйрөгүнүн бири-бири менен туташкан бир нече бөлүкчөлөрдөн тургандыгына, аларды бөлүп коюунун оңойчулугуна байланыштырылган. Уйдун бөйрөгү эт менен кошо бышырылып, конокторго да тартылбайт. Ошондуктан элдеги ынтымаксыздык аталган фразеологизм аркылуу туюндурулуп келет.

Ал эми эт менен челдин ортосунда деген фразеологизм эки ортодо эптеп күн көргөн, кошоматчылык менен жашаган адамдарга карата айтылат. Анын төркүнү уйдун терисинде жашаган бөгөнөк курттарга байланыштуу экендиги байкалат. Себеби анын уйдун түгүнө байлай салган уругу чоңойсо деле же малга пайдасы тийбей, же өз алдынча жашай албай жон теринин алдында гана күн өткөрөт экен.

Элибиз төө жаныбарын да асырашкан. Ага байланыштуу кыргыз тилинде төөсү кыядан өтүү, төөнүн куйругу жерге тийгенде, төө чечкендей болуу, төө бастыга алуу сыяктуу фразеологизмдердин айтылып калгандыгын белгилөөгө болот. Маселен, төөсү кыядан өтүү деген фразеологизм «өз ишин бүтүрүп алган соң, башкалар менен иши жок» деген маанини туюндуруп, анын айтылышы төөнүн жүк ташуучу унаа катары пайдаланышына байланыштуу

болгон. Жүк жүктөлгөн төөнүн бийик ашуу, тик кыялардан өтүшү көп түйшүктү жараткан. Турмуш–тиричиликтеги мындай жагдай, иштин оор учурунун өткөндүгүн баяндоодо бул фразеологизм аркылуу айтылып калган.

Ал эми төөнүн куйругу жерге тийгенде деген фразеологизм «иш жүзүнө ашпай турган убада же иш» маанисинде колдонулат. Чындыгында эле төөнүн куйругу кыска болгондуктан, ал чөккөндө да жерге жакшы тийбейт. Ошондуктан бул көрүнүш менен берилген убаданын иш жүзүнө ашпагандыгы сыпатталып айтылып калган.

Кыргыз тилиндеги төө бастыга алуу, төө чечкендей-болуу сыяктуу фразеологизмдер да төө жаныбарына байланыштуу айтылгандыгы байкалат. Төө басты кылуу, төө бастыга алуу деген фразеологизмдердин төркүнү бууранын кирген мезгилине, адамдарга кол салышына, андан күлүк аттуу адам гана кутулуп кеткендигине байланыштуу айтылса, төө чечкендей болуу фразеологизми «аябай уят болуу, маскарасы чыгуу» маанисин түшүндүрүп, анын төркүнү аш–тойлордо ойнолуучу «төө чечмей» оюнуна барып такалат.

Демек, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин көпчүлүгүнүн айтылышы түздөн-түз мал чарбачылык кесибине байланыштуу экендиги байкалат.

2. Кол өнөрчүлүккө байланыштуу айтылган фразеологизмдер

Кыргыз эли керемет буюмдар дүйнөсүнүн ички маңызын ачып, кол өнөрчүлүк менен турмушубузду көркөмдөп келишкен. Кол өнөрчүлүк элдин өнөр кенчине айланып, укумдан-тукумга уланып келе жатат. Байыртадан бери алектенип келген мындай өнөрдөн улам элибиз көптөгөн байкоо, тажрыйбаларды алып, алар жадында сакталып, өзүнчө сөз тизмеги катары тилинде айтылган. Маселен, жибин тартып көрүү, чоң теринин бучкагы, теске салуу, эриш-аркак болуу, эриш бузуу, эби кетүү, камчы сапка жароо, бармагынан бал тамган сыяктуу фразеологизмдердин айтылып калышы ушул кол өнөрчүлүккө байланыштуудай.

Жибин тартып көрүү фразеологизми «тымызын байкоо салуу, сырын билүү» маанилерин билдирет. Анын айтылышы токуучулук өнөрүнө байланыштуу. Токулган буюмдун сапатын эришин же аркагын сууруп көрүп билишкен. Эгер бош токулса, жиби дароо эле суурулган, бышык токулса, жиби чыккан эмес. Жасалган буюмдун ушундай сапатына байланыштуу айтылган сөз тизмеги адамдан сөз чыгаруу, макулдугун, сырын билүү максатында пайдаланылып калгандай. Ал эми эриш-аркак болуу, эриш бузуу деген фразеологизмдер да токуучулукка байланыштуу айтылган. Эриш, аркаксыз ар кандай эле буюмду токуу мүмкүн эмес. Ошондуктан аркак менен эриштин биримдиги эриш-аркак деген сөз тизмеги аркылуу адамдардын бири-бирине жардамдашып, жөлөк-таяк болуп, биргелешүү, ынтымакташуусун туюндуруу үчүн колдонулуп келет.

Эриш бузуу фразеологизми «салтты бузуу, ынтымакты кетирүү» маанилерин билдирет. Анын айтылышы да эриши жок болсо, буюмдун токулушу такыр мүмкүн эместигине байланыштуу айтылгандай.

Элибизде чоң теринин бучкагы деген сөз тизмеги айтылып, тилде «тектүү жердин тукуму, жакшы үй-бүлөнүн баласы» деген мааниде колдонулат. Анын айтылышы элибиздеги тери иштетүүгө байланыштуу келип чыккан. Териден кийим-кече жана башка буюмдар жасалган. Эгер тери чоң болсо, анын ашып калган бучкагы куралып, көлдөлөң же балдарга кийим-кече жасоого жараган. Ошондуктан чоң теринин өзү эле эмес, бучкагынын да пайдалуу экендигине байланыштуу, урук-тукуму көп, оокаттуу адамдардын балдарына карата ушул фразеологизмдин айтылгандыгын белгилөөгө болот.

3. Аңчылык кесипке байланыштуу айтылган фразеологизмдер.

Кыргыз эли байыртадан бери эле бүркүт таптап, куш салып, аңчылыктын кызыгына батып, ал аркылуу өз үй-бүлөсүн, элин багышкан. Аталган кесипке байланыштуу элдин кабыл алган түшүнүк, байкоолорунун негизинде да айрым фразеологизмдердин калыптангандыгын белгилөөгө болот. Маселен, изи жок, изин баспоо, изин бастыруу, изине түшүү, изин суутпоо (суутуу), изин таптоо сыяктуу фразеологизмдердин бардык варианттары аңчылык, мергенчиликке байланыштуу айтылып калгандай. Себеби аң уулап, тайган салууда тайгандардын из кууп жүрүп, аңдып табышы жогорудагыдай сөз тизмектеринин айтылып калышына негиз болгон.

Ал эми жарга такоо фразеологизми «айласын кетирүү» маанисин билдирет. Анын айтылып калышына аңчылыкта кайберендерди атып алуу кыйын болгондуктан, аларды туш

тарабынан үркүтүп, айдап отуруп, акыры жарга камашып, анан атып алууга шарт түзүлгөн учур негиз болгондой.

Тилибиздеги тузак үзгөн, жыт алуу, кулагынан үркүү сыяктуу фразеологизмдердин айтылып калышыда, жогорудагыдай, жан-жаныбарларга аңчылык кылууга байланыштуу болсо, ийри тумшук, тырмак алды, шилекей алышуу сыяктуу фразеологизмдердин келип чыгышы аңчылыктагы куш салууга байланыштуу айтылгандыгын белгилөөгө болот.

Демек, кыргыз тилинин лексикасынан түрдүү кесиптин түрлөрүнө байланыштуу айтылып калган фразеологизмдер арбын кездешип, алар турмуштагы ар кандай көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү сыпаттап көрсөтүүдө айтылуучу ойду көркөм, таасын, жеткиликтүү билдирүү үчүн өз маанисин жоготпой бүгүнкү күндө да колдонулуп келе жатат.

Адабияттар

1. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Ф.: Мектеп, 1980. 13-23-бб.
2. Карасаев Х. Накыл сөздөр. I-II китеп. – Ф.: Кыргызстан, 1982, 1987.
3. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. - Б, 2001.
4. Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар.–Ф.:Мектеп,1972. 54-58-беттер.
5. Сейдакматов К. Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан – Б,2005.130-136-б.